

Anmeldelser

Annette Hoff: Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs – og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900 – 1250, Aarhus Universitetsforlag, 423 s., 298 kr.

I februar 1998 udkom Annette Hoffs med spænding imødesete disputats, hvori de danske landskabslove har en helt central placering. Annette Hoff har gennemgået lovene minutøst for at kunne afdække, hvilke af lovenes retsregler der er ældst, og hvilke der stammer fra en yngre tid og dermed er inspireret af den kristne kanoniske ret. Efter at have udskilt de forskellige kronologiske lag i landskabslovene mener Annette Hoff, at det er muligt at udnytte de forskellige retsreglers faktiske indhold til at kunne udlede, hvilken fysisk virkelighed, der landskabsmæssigt, dyrkningsmæssigt og brugsretligt lå bag udformningen af retsreglerne, idet hun anser det for indlysende, at retsreglernes udformning må være afhængig af de konflikter, der opstod i den fysiske virkelighed på et givent tidspunkt. Det er således Annette Hoffs hypotese, at hun ved at gennemarbejde landskabslovenes landboretlige kapitler vil kunne opnå en indsigt i udviklingen af landbrugslandskabets anvendelse i perioden op til og omkring tidspunktet for landskabslovenes første nedskrivning.

Det store arbejde har resulteret i en stramt opbygget bog, der består af 6 kapitler: Kildematerialet, Gården og landsbyen, Det dyrkede land, Det uopdyrkede land, Kanonisk rets indflydelse på landskabslovene og Sammenfatning og konklusion. Hvert kapitel er underopdelt i emneorienterede afsnit, der enkeltvis afsluttes med en sammenfatning. Denne stramme opbygning gør, at bogen med lethed vil kunne anvendes som opslagsværk.

Annette Hoff er helt klar over, at hendes formål med sit arbejde er ganske anderledes end lovenes formål. Det var aldrig lovbogernes sigte at give oplysninger om, hvordan det danske samfund konkret var indrettet og organiseret, hvilket betyder, at hun skal være meget varsom med sine tolkninger af lovenes indhold. Hun har derfor udskilt de relevante kapitler i landskabslovene for at analysere, om kanonisk ret slet ingen indflydelse har haft, eller om der er tale om en delvis eller fuldstændig påvirkning fra det kanoniske retssystem på det enkelte lovkapitel. Hun har opdelt kapitlerne i forskellige emnegrupper: gård, agerland, toft osv., for derefter at analysere de enkelte kapitlers procesretlige ka-

rakteristika med henblik på en relativ tidsfæstelse, ligesom hun ved en gennemgang af lovkapitlernes sproglige indhold har afdækket, om der forekommer ældre og forældede ord i teksten.

Til brug for sin afdækning af de kronologiske lag i landskabslovene og deres påvirkning af kirkeretten har Annette Hoff udarbejdet det førnævnte afsnit om kanonisk rets indflydelse på landskabslovene. Af uransagelige årsager er dette helt centrale afsnit blevet henvist til en placering som appendix bagest i bogen, hvor det logisk burde have været placeret lige efter afsnittet om de danske love. Det ændrer dog ikke ved det faktum, at Annette Hoff i afsnittet foretager en gennemgribende analyse af forskellige af lovenes begreber og derved påviser, at der findes elementer, der stammer fra tiden før kanonisk ret fik indflydelse på dansk ret, mens det på samme tid er tydeligt, at den kirkelige ret i andre tilfælde har haft stor indflydelse. Således har kirkeretten søgt at indføre bødestraf i stedet for det gamle fejdesystem, vidneudsagn og nævninge i stedet for edsbevis og jernbyrd, indførelse af sandemænd i stedet for mededsmænd, og at der skulle pådømmes personlig skyld i stedet for kollektivt slægtsansvar.

Jernbyrd er i denne sammenhæng et godt dateringsinstrument, da den forekommer i både *Valdemars Sjællandske lov* og i *Skånske lov*, men ikke findes i *Jyske lov*. Jernbyrd blev forbudt ved 4. Lateranerkoncil i 1215, hvorfor Annette Hoff kan konkludere, at Valdemars Sjællandske lov i sin ældre redaktion er nedskrevet før 1200, og at den skal ses som en retsbog, ligesom den har dannet en slags forlæg for Skånske lov, som hun altså også daterer til tiden før 1216. Jyske lov har som den eneste af landskabslovene en sikker datering – 1241, ligesom den er den eneste af landskabslovene, der er en rigtig lov, og som i en periode var gældende i hele landet, samt at dens fortale er stærkt påvirket af kanonisk ret. *Erik Sjællandske lov* mener Annette Hoff, at man skal se som en uddybning af og et supplement til *Valdemars Sjællandske lov*.

For at kunne sætte det danske lovmateriale i et større perspektiv har Annette Hoff valgt at inddrage forskellige udenlandske retskilder. Hendes kriterium har været, at disse kilder skulle repræsentere landbrugssamfund, der landskabsmæssigt kan sammenlignes med danske forhold. Til det brug har hun udvalgt en række svenske, engelske, irske, frankiske og nordtyske/saksiske retskilder. Hun har altså fra valgt det østlige Østersøområde og Baltikum,

som med dets gennemsystematiserede og koloniserede struktur dog måske nok kunne have tilført et bredere perspektiv.

Det valgte materiale er for det første af meget forskellig alder, således er det irske materiale betydeligt ældre end det danske, for det andet er kilderne af forskellig karakter, idet der, især for det engelske materiales vedkommende, er tale om forskellige typer af forordninger og håndfæstninger, der ikke som sådan er direkte sammenlignelige med de danske kilder. Selvom det selvfølgelig giver læseren et bredere perspektiv at vide, at man både i den frankiske *Lex Salica* og i irske retskilder har lovgivet om udnyttelsen af skovens ressourcer, giver det dog ikke større indsigt i de danske forhold, end hvad Annette Hoff kan udlede af de danske kilder.

Udover de traditionelle middelalderlige kilde-samlinger som eksempelvis *Diplomatarium Danicum*, Adam af Bremen, Saxo og *Roskildekroniken* har Annette Hoff også arbejdet med kort og med filologisk og naturvidenskabeligt materiale, samt hvad der gør hendes arbejde særdeles spændende – arkæologiske levn. Netop anvendelsen af dette materiale er i høj grad med til at opfylde et af forfatterens mål, nemlig at gøre landbrug og landskab meget mere konkret, end de skriftlige kilder sædvanligvis formår.

Efter således at have redegjort for sine mål og midler tages læseren med på en guidet tour igennem det tidlige middelalderlige landskab, hvor der redegøres for landskabslovenes bestemmelser for gården og landsbyen, for det dyrkede land og det uopdyrkede land. Disse oplysninger bliver relateret til det valgte europæiske sammenligningsgrundlag, og til hvad andre kildegupper kan tilføje, ligesom forskningsdiskussionen på hvert enkelt felt bliver inddraget og kommenteret.

I kapitlet om gården og landsbyen er det især afsnittet om toften, der har fanget min interesse, idet Annette Hoff her præsenterer den grundlæggende holdning i landskabslovene, nemlig at toften var det areal i landsbyen, hvorpå gårdens bygninger lå, samtidig med at hun demonstrerer, at helt så entydigt var billedet ikke. De ældste love anvender tilsyneladende kun begrebet hustoft, mens de yngre love opererer med en langt mere nuanceret opfattelse af toftbegrebet i perioden 1100 – 1250 – altså den periode, hvor der sker en voldsom ekspansion i bebyggelsen, og hvor toften ifølge forfatteren overgår fra at være målestok for den enkelte gårds afgifter til kongen til i stedet at danne grundlag for solskiftet og dermed en eventuel ny fordeling af agerjorden. Afsnittet indeholder også en tankevækkende diskussion af teorien om toften som gårdens oprindelige jordtilliggende, der senere blev udvidet med agerstykker i bymarkens jord, hvor vangebruget senere kunne udvikle sig. Som en fortsættelse af dette afsnit kunne man ønske,

at netop tofterne og deres historie kunne blive det forskningsfelt, Annette Hoff vil arbejde videre med indenfor en overskuelig fremtid.

Afsnittet om dyrkningssystemerne i kapitlet om det dyrkede land er efter min opfattelse det mest fængende. Annette Hoff begynder sin udredning med at konstatere, at landskabslovene ikke i sig selv indeholder nogen som helst oplysninger om agersystemernes type eller alder. Viden herom skal man altså analysere sig frem til. Annette Hoff har valgt at tage udgangspunkt i landskabslovenes bestemmelser om gærdesætning, idet hun derved mener at kunne afdække, om der var tale om et individuelt dyrkningssystem, der blev indhegnet selvstændigt, eller om der var tale om et organiseret vangesystem, der blev hegnet kollektivt af ejerlavet.

Som et led i denne diskussion mener hun at kunne påvise forskellige kronologiske lag i *Jyske lov*. Mens bestemmelserne III 57 opererer med et gærdesystem, der retter sig mod et landbrug kendetegnet ved individuelt løkkebrug og med bolsystemet som vurderingsgrundlag, så arbejder den følgende III 58 med et klassisk vangegærde, der sættes efter den yngre guldvurdering. Derved mener Annette Hoff at kunne se en parallel kronologisk udvikling i såvel gærde typer som i ejendomsvurdering. Deraf følger en udredning af overgangen fra det individuelle løkkebrug til envangsbrug og den derefter følgende udvikling af decideret vangebrug med indbygget dyrkningstvang og dyrkningsfælleskab. Det konkluderes derfor på baggrund af landskabslovenes forskellige kronologiske lag og på arkæologiske udsagn, at vangebruget i Danmark må være etableret og i fuld udstrækning i midten af 1100-tallet. Hermed placerer Annette Hoff sig centralt i den til stadighed florerende og for tiden voksende interesse for diskussion af vangebrugets genesis og indretning.

Lov og Landskab er en absolut læseværdig bog, der på afgørende vis medvirker til at konkretisere det danske landbrug og landskab, således at det fremstår som en fysisk størrelse. Det er dog ikke i alle sammenhænge, at Annette Hoff opfylder sin egen hypotese om via landskabslovenes landboretlige kapitler at få indsigt i udviklingen af landskabets anvendelse. Ofte lader hun landskabslove, arkæologi og andre kilder indgå i en indbyrdes dialog, hvor eksempelvis arkæologien bliver afgørende for et udsagns gyldighed. For at fremme den fysiske forståelse ville jeg have ønsket, at bogen indeholdt nogle vejledende illustrationer, hvad der for eksempel ville have gjort det nemmere at forstå forskellen på horisontale og vertikale møller. Registret er lidt sparsomt i forhold til den anvendelse som opslagsbog, jeg tror *Lov og Landskab* vil gå i møde. Således oplyser registret, at kønsnavn skal slås op på s. 226 i afsnittet »Græsningslandet og husdyrholdet«. Der får man en forklaring på,

hvad kønsnavn er, men begrebet optræder faktisk allerede på s. 204 i afsnittet om »Dyrknings-systemerne«.

Annette Hoff har ydet et stort og flot arbejde, der afgjort vil skabe fornyet og intens debat i faglige kredse.

Benedicte Fønnesbech-Wulff

Ole Crumlin-Pedersen: Viking-Age Ships and Shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig. With contributions by Christian Hirte, Kenn Jensen & Susan Möller-Wiering. Ships and Boats of the North 2 Schleswig & Roskilde, 1997, 328 s., ill., 475 kr.

I 1979-80 foregik der omfattende udgravninger i havnen i Hedeby, vikingetidens berømte handelsby i bunden af Schlien. Udgravningen, den efterfølgende bearbejdning og udstillingen af fundene blev foretaget i et frugtbart samarbejde mellem tyske og danske forskere og institutioner under ledelse af Kurt Schietzel, mangeårig leder af Archäologisches Landesmuseum på Got-torp. Dette samarbejde har nu resulteret i publikationen af det foreliggende bind 2 i serien *Ships and Boats of the North*, der udgives af Nationalmuseet, Vikingeskibsmuseet i Roskilde og andre relevante institutioner, i dette tilfælde naturligvis Archäologisches Landesmuseum i Schleswig.

Forfatteren, Ole Crumlin-Pedersen, har været dybt engageret i dette samarbejde helt tilbage fra 1965, hvor han blev gjort ansvarlig for udgravning, rekonstruktion og publicering af skibsfundene fra havnen. Det har været en lang proces, fra det første vikingeskib i Hedeby havn blev lokaliseret af en dykker i 1953, og indtil bogen om disse skibe endelig foreligger, men det har til gengæld været hele ventetiden værd.

Centralt i det store og fornemt udstyrede værk står naturligvis de tre vrage, der blev helt eller delvist gravet op af havnen. Hovedvægten er her naturligt lagt på det totaludgravede *Vrag 1*, et godt 30 m langt skib, bygget – muligvis på kongeligt initiativ – ca. 985 og sluttelig brugt som brandskib under et angreb på Hedeby mellem 990 og 1010. Dette og de andre skibsfund behandles i selve bogens hovedtekst og i et velillustreret katalog fremlægges de enkelte skibsdeler minutøst, ligesom to af bidragyderne behandler delasppekter heraf. I et længere kapitel fremlægges alle de løse skibsdeler, der blev fremdraget under udgravningen, og Christian Hirte gennemgår i et særligt kapitel de to stammebåde, der også fandtes i havneterrænet. Desuden er der særlige afsnit om skibsfundene fra den tidligmiddelalderlige havn i Slesvig, samt om vi-

kingeskibene fra Gredstedbro, Sild, Egersund og Schuby. Specielt katalogdelen og specialartiklerne er helt klart skrevet for de særligt interesserede, og skal via den omhyggelige materialefremlæggelse danne udgangspunkt for indragelsen af Hedeby-skibene i den fremtidige forskning af vikingernes skibsbygningsteknik.

Det er dog næppe disse afsnit, der vil være af størst interesse for den, der blot er almindeligt interesseret i vikingetiden. Bogen har nemlig sin store styrke i, at der også er blevet plads til en lang række afsnit, der sætter skibene fra Hedeby ind i en større sammenhæng. Bogen indledes således med tre afsnit om henholdsvis skibsarkæologi i Nordeuropa, det slesvigske område i vikingetiden og en meget nyttig oversigt over de snart mange årtiers udgravningskampagner i Hedeby-området. I særlige afsnit behandles vikingetidens skibsbyggeri, skibsafbildninger på vikingetidige mønter og skibsmodeller, og overalt inddrages mange af de vikingetidige og tidligmiddelalderlige skibe, der igennem de seneste årtier er fundet ud over hele Skandinavien. Bogen bliver således ikke kun en præsentation af et bestemt fund, men samtidigt – her tæt på årtusindskiftet – en opsummering og foreløbig konklusion på udforskningen af skibsteknologiens udvikling i Nordeuropa i århundrederne omkring sidste årtusindskifte. Det er således, med den stærke position, som skibsarkæologien igennem de senere år har opnået i udforskningen af ældre dansk historie in mente, en meget aktuel og nødvendig bog, Ole Crumlin-Petersen har skrevet.

Lennart S. Madsen

Hans Thomissøns Salmebog 1569, Facsimileudgave, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang, 896 s., Poul Kristensens Forlag, 1997, 375 kr.

At anmelde en salmebog fra 1569 er en umulig opgave. Men *Thomissøns salmebog* foreligger forbløffende nok nu i tredje facsimileudgave efter 1933 og 1968, og det kan vel give anledning til en undren og en kommentar. Hvorfor Søren udgiver Samfundet Dansk Kirkesang atter denne gamle – betydningsfulde – svend? Det kan vel tolkes som en åbenbart stadig nødvendig manifestation fra det ærværdige selskabs side, nemlig af, at vor salmetradition er – og til evigheds evighed bør være – fæstnet i reformationstidens salmesang. Det har man åbenbart behov for at slå fast med jævne mellemrum. Nu kan man så atter for 375 kr. få det repeteret.

Markedet burde vel være mættet med facsimiler af Thomissøn, men denne udgave er så viseligt indrettet, at Erik Dals efterskrift er ny –

og dog reduceret i forhold til den forrige udgave. Det betyder, at man får opdateret sin viden om den nyeste udforskning af denne salmebogs historie, men hvis man vil have det hele med, så må man samtidig have den forrige udgave i hånden. Det forekommer mig at være en noget uholdbar udgivelsespolitik. Man kunne også sige, at man her køber en ny efterskrift – og så får hele salmebogen med.

Ikke et ondt ord om Erik Dals efterskrift. Det er som videnskabeligt arbejde glimrende, men hvorfor ikke blot trykke det i *Dansk Kirkesangs årsskrift*? Man kunne så have anvendt pengene til udgivelse af en anden facsimile. Der er såvist mange af de »fuldkomne« salmebøger mellem Thomisson og Kingo, der er svære at få fat i – og som ikke har været underkastet en nøje undersøgelse.

Det er en fin udgave, der nu foreligger. Den er nobelt trykt og man kan ved hjælp af efterskriften sætte sig ind i den nyeste forskning. Efterskriften er ikke just en eye-opener for menigmand. Når nu de samlede efterskrifter søger at være så dækkende som muligt, kunne man måske efterlyse et par ord om illustrationsmateriale, de to posttilløb og det markante andagtsbillede af *Christi Kaarsis daglige Brug*. Det kan måske komme med, når fjerde facsimileudgave foreligger om ca. 30 år.

Carsten Bach-Nielsen

Arkivernes Informationsserie, udgivet af Statens Arkiver 1994-96, pr. stk. 50 kr. Harry Christensen: Bygninger før i tiden. Brandforsikring og bygningshistorie, 30 s. Ole Degn: De gamle købstæders hukommelse. Rådstuearkiver og deres brug, 37 s. Ole Degn: Kongens told. Toldarkiver og deres brug, 36 s. Steen Ousager: Tog og historie. Jernbanearki ver og deres brug, 36 s. Henrik Vedel-Smith: «Til fædernelandets bedre flor» Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, 31 s.

Denne udsendelse fra Statens Arkiver ligger gennemgående over niveauet fra den foregående udsendelse og afspejler en øget bevidsthed om mål og midler fra redaktionen side. Dette i endnu højere grad, da flere af temaerne er blevet behandlet i større værker, og man nemt risikerer at sætte sig mellem to stole.

Ved udarbejdelse af håndbøgerne må man normalt gøre sig et valg. Man kan beskrive et arkivfond og herigennem pege på de almindeligste anvendelsesmuligheder, eller man kan tage ud-

gangspunkt i et tema og pege på de forskellige steder, man skal gå for at finde materiale. Det nemmeste er ofte at beskrive arkivfondet og dets sammenhænge, idet det andet kræver bearbejdelse af dele af mange arkivfunds. Begge måder har sine fordele og ulemper for brugeren, afhængigt af dennes situation – og i praksis udelukker den ene ikke den anden.

Som ved de fleste tidligere bind fra serien tages der gennemgående udgangspunkt i et arkivfond, men de fleste kommer dog ind på flere, idet der også omtales beslægtede arkivfunds. Det er gerne, når det omtalte (lokale) arkivfond skal suppleres med materiale fra den centrale statslige myndighed. Det gøres med nogen variation fra bog til bog. Mest konsekvent er det gjort i bogen om jernbanearkiver, og det er meget tiltalende, idet arkivalierne til jernbanernes historie kan være uoverskuelige. Det pædagogiske niveau er i øvrigt udmærket i alle bøgerne, og f.eks. er beskrivelsen af forholdet mellem forskningsprotokoller og taksationsprotokoller i brandforsikringen den bedste, som jeg endnu har set (selv om forbindelsen nu ikke altid er så indlysende, som beskrivelsen antyder).

Håndbøgerne kommer stadig bedst til deres ret, når læseren ønsker at se, om der er noget i det omtalte arkivfond, som kan hjælpe ham/hende med vedkommendes problemstilling. Det er så forholdsvis nemt at afgøre, om der ligger noget i arkivalierne, som kan bruges, og bøgerne leder også nemt på rette spor i søgningen i det enkelte arkivfond. Derimod er de problematiske, når det gælder henvisningerne til øvrigt kilde-materiale. I bogen om bygningshistorie nævnes meget kort og noget uklart opmålingerne til bygningsafgiften, selv om de er en yderst vigtig kilde til bygningshistorie i købstæderne. Nævnt bliver f.eks. ikke mulighederne i skifter og auktionsprotokoller. Kort er repræsenteret ved det «relativt detaljerede, om end ikke fejlfrie» bykort over Nibe 1859, som blev tegnet til *Trap Danmarks* førsteudgave. Hvorfor ikke i stedet henvise til de mere detaljerede og næsten fejlfrie grundtakstkort, som findes for de fleste købstæder fra slutningen af 1700-tallet, eller til de meget fine matrikelkort fra 1860'erne?

Et andet savn i forhold til tidligere, som er blevet delvis afhjulpet, er henvisninger til benyttelse af arkivalierne, dels gennem illustrationer i teksten, eller (i bogen om rådstuearkiverne) i litteraturlisten. At det kan gøres endnu bedre, er der ingen tvivl derom, med den viden, som forfatterne demonstrerer. Alt i alt er det nogle udmærkede introduktioner til arkivfonde, og det er oven i købet lykkedes for forfatterne at skrive nogle bøger, som står sig vel i samspil med de større værker om samme emner.

Peter Korsgaard

Frits Nicolaisen (red.): Overgaard, Randers Amts Historiske Samfund, 1997, 215 s., ill.

Bogen om Overgaard er den fjerde herregårdsmonografi inden for seks år med Randers Amts Historiske Samfund som udgiver. De tidligere udgivelser har omhandlet Fussingø (anm. i *Fortid og Nutid* 1990, s. 226), Rosenholm (anm. i *Fortid og Nutid* 1992, s. 61), og Gl. Estrup. Bogen om Overgaard holder samme høje standard som de øvrige, med mange og gode illustrationer i sort hvid og farve. En del af disse er nyoptagelser af fotograf Finn Larsen. Bagerst i bogen er der register og planer over Overgaard. Der er otte bidrag skrevet af kyndige fagfolk om Overgaards fysiske rammer og de besiddende slægter. De enkelte bidrag er velskrevne med noter og henvisninger. Derudover er der to bidrag skrevet af henholdsvis Flemming Juncker, ejer af Overgaard 1938-81, og Stig Andersson, Overgaards nuværende godsadministrator. Disse to bidrag skildrer Overgaards omtumlede tilværelse i det 20. århundrede. Begge indlæg har præg af partsindlæg i en til tider meget ophedet debat om driften af Overgaard, hvorfor de skiller sig klart ud fra resten af bogen.

N.J. Israelsen indleder med et instruktivt rids over herregårdens bygningshistorie, fra Overgaards grundlæggelse ca. 1550 og frem. Desværre hører Overgaards godsarkiv ikke til de mest righoldige, hvorfor ikke alle dateringer og tilskrivninger er lige vel belyst. Dette forhold præger naturligvis også bogens andre bidrag. Bygningens interiører (rumindretning, udsmykning og inventar) bliver beskrevet af Inge Mejer Antonsen. Plafonerne og panelerne bliver dog behandlet særskilt af Carsten Bach-Nielsen. Udover glimrende tolkninger af deres motiver, placerer han dem overbevisende i »den jyske barok«. Det er interessant at se, hvor hurtigt nye internationale kunststrømninger slår igennem på herregården og får sit eget jyske udtryk.

Overgaards ejere bliver behandlet i tre bidrag. Lise Gottfredsen gennemgår Overgaards samling af malede og tegnede portrætter af tidligere besiddere og placerer dem i en kunsthistorisk sammenhæng. Overgaard tilhørte 1550-1661 Lykke-slægten og 1661-1910 slægten Arenstorff. Disse to slægters historie fortælles af Hans Bjørn. Særlig opmærksomhed tildeles naturligvis de to slægters mere markante medlemmer Frands Lykke den Rige (1590-1655), Christence Lykke (1636-67) og Frederik von Arenstorff (1626-89). Der redegøres for slægternes placering i den danske adel og deres bidrag til Danmarkshistorien omtales, omend de senere Arenstorffer kun omtales meget summarisk. Det kan iøvrigt undre, at forfatteren ikke inddrager

Hans Poulsen Resens ligprædikener over henholdsvis Henrik Lykke (1555-1611) og Henrik Lykke (1622-30), når ligprædikener på side 60 omtales som »guldgruber for personalhistorikere«. Overgaards grundlægger rigsråd Jørgen Lykke (død 1563) behandles i et særskilt afsnit ligeledes af Hans Bjørn. Udover at være en veloplagt skildring af denne karismatiske og traditionsbevidste adelsmand indeholder afhandlingen en omfattende redgørelse for den danske adels situation i midten af 1500-tallet.

Grundlaget for al Overgaards herlighed var naturligvis Overgaards omfattende godsbesiddelser, der hørte til blandt de største i landet. Gennemgangen af godskompleksets etablering og udvikling samt driften af dette er i gode hænder hos Jens Villiam Jensen. Det lykkes ham at placere Arenstorfferne i den mere konservativt indstillede del af den danske adel, der kun langsomt accepterede de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet. Ikke al jorden var dog udlagt til landbrug. Overgaard har den dag i dag en stor smuk have, der oprindeligt blev anlagt i renæssancestil og endnu bærer præg af dette. Havens udformning og udvikling bliver skildret af Helle Zahco, der afslutter sit bidrag med et ønske om, at der bliver gjort en indsats for i højere grad at føre haven tilbage til den oprindelige renæssancestil.

Bogen om Overgaard angriber sit emne fra mange sider og bogen har derfor både landbrugs-, bygnings-, kunst- og adelshistorisk interesse. Der er med andre ord tale om et værk, der følger sig smukt ind i den danske kulturhistoriske tradition.

Anders Sode-Pedersen

Søren Mulvad: Seem Sogn. Folk og tilskikkelser i 1000 år. Af et grænsesogns historie, Historisk Samfund for Ribe Amt 1997, 242 s., ill., 150 kr.

Lige nord for den gamle grænse mellem Slesvig og kongeriget, sydøst for Ribe og på højde med Mandø ligger Seem sogn, som nu har fået sin sognehistorie. Bogens omfang på 242 sider med mange illustrationer og tekst i to spalter er, hvad man må betegne som normalstørrelse for en (land-)sognehistorie. Af bogens titler skal »Folk og tilskikkelser i 1000 år« tages med forbehold: Grundlæggelsen af klosteret i Seem dateres til 1171 og med dette år begynder sognets historie, ihvertfald hvad folkene og de historiske kilder angår. Bortset fra naturbeskrivelserne finder læseren da heller ikke noget ældre. De 242 sider indeholder foruden de indledende sider og selve tekstens 19 hovedafsnit et tillæg med en gengivelse af Seem byvide fra 1731 og et

uddrag af et brev fra beboerne i Seem til kongen. Brevet er ikke dateret, men må efter teksten at dømme stamme fra 1840'erne. Herforuden er der til teksten fire sider noter, en liste over de anvendte trykte og utrykte kilder samt et sags- og et navneregister. Kildefortegnelsen viser, at forfatteren har været flittig med indsamlingen af materiale. Først og fremmest Rigsarkivet, landsarkiverne i Viborg og Aabenraa samt det lokale historiske arkiv har været konsulteret. Navneregisteret forekommer overraskende kortfattet og ved nærmere eftersyn viser det sig da også, at kun et mindretal af de i bogen nævnte personer er medtaget. Bogens mange illustrationer giver et godt indtryk af de fysiske forhold i sognet, af landskab og bygninger. Billedernes motiver vækker sikkert genkendelse hos mange af sognets nulevende beboere – eller overraskelse hos samme, når motivet er ukendt. Nogen konsekvent sammenhæng mellem tekst og billeder er der derimod ikke tale om, og ofte leder billede og billedtekst nærmest læserens tanker på afveje. Bogens udstyr er iøvrigt fint, dog skæmmer en række trykfejl teksten.

Tekstens 19 afsnit er hovedsageligt tematiske. I bogens begyndelse anes et forsøg på en kronologisk gennemgang af sognets ældste historie indtil ca. 1650, men den er ikke konsekvent gennemført. Dels er der noget umotiveret placeret et afsnit om naturen og menneskene dækkende perioden fra istid til nutid midt mellem to historiske afsnit; dels har flere af de tematiske afsnit hovedvægten i 1600-tallet, hvor tingbøgerne bidrager med talrige oplysninger om stort og småt. De enkelte afsnits temaer virker næsten Troels Lundske, f.eks.: »Hverdag og fest«, »De gamle«, »Det sjette bud« og »Fællesskabet«. De forholdsvis præcise overskrifter holder imidlertid ikke altid, hvad de lover. Særligt afsnittet om »Æresbegreber i det gamle sogn« synes flakkende og vagt. Emnet er væsentligt, eftersom »æren« spillede en ikke ubetydelig rolle for opretholdelsen af individets stilling i de gamle samfund og dermed for opretholdelsen af den sociale orden. Derfor er det ærgerligt, at forfatteren ikke synes at have gjort nærmere overvejelser over, hvad »ære« egentlig er for en størrelse. Tingbøgernes oplysninger om æreskrænkende udtalelser samt bøddelens og rakkerens uærlighed behandles på lige fod med den ære, der er forbundet med nævnelsen af faldne soldaters navne på mindstene og en krænkel- se af grænsegendarmerikorpsets ære.

De enkelte afsnit veksler meget i deres opbygning, nogle er analytiske, mens andre er bygget op om eksempler. Ønsket om at sætte sognehistorien ind i en større sammenhæng er imidlertid åbenbar, selvom der også er blevet plads til de rene anekdotefortællinger i det sidste afsnit »Folk og hændelser fra Sognets fortid«. Hermed placerer forfatteren sig i forlængelse af den tradition, der efterhånden er ved at udvikle lokalhi-

storien til en interessant genre for andre end dem, der ikke lige bor i lokalområdet. Også bogens noteapparat og kildefortegnelsen peger i den retning. Lokalhistoriske forfattere har tidligere været præget af dilemmaet mellem på den ene side at skrive en ren lokal historie uden hensyn til omgivelserne og på den anden side at skrive en historie, hvor rigshistorien presses ned over det lokale stof og mere eller mindre kvæler dette (jf. Kim Furdal: Ind i lokalhistorien, i: *Det store i det små*, 1997, anm. i *Fortid og Nutid* 1998:1, s. 67-68). Bogen *Seem Sogn* er et fornuftigt kompromis. Forfatteren har øje for rigshistoriens betydning for forholdene i Seem sogn, men samtidig taber han ikke de særlige lokale forholds betydning af syne. Afsnittene om »Øvrigheden«, »Birketinget i Lustrup« og »Slesvig eller Kongeriget?« er gode eksempler på dette. Særlig sidstnævnte afsnit er med til at sætte sognets historie i perspektiv. Seem ligger nord for 1864-grænsen, men påvirkningen fra Slesvig har særlig før 1864 været markant; både administrativt, sprogligt og kulturelt. Forfatteren holder sig pænt til beskrivelsen af sognet, men for den udenforstående bliver forholdene i det lille Seem sogn pludselig årsag til en række spændende overvejelser om nationalstaten Danmark og vores fastlåste verdensbilleder.

I forordet stiller forfatteren spørgsmålet: »Hvorfor skrive en bog om Seem Sogn i gamle Dage?« Og svaret følger senere: For at »oplyse og at underholde«. Bogen lever op til målsætningen og de kan være tilfredse med resultatet i Seem, Varming og Høm. Det samme kan de, der særlig interesserer sig for grænseområdernes historie.

Jesper Thomassen

Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1864-1920. Haderslev bys historie 1800-1945, bd. 2, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 74, 1996, 503 s.

Ved sin alt for tidlige død i 1994 efterlod Henrik Fangel sig et næsten færdigt manuskript til bind 2 af det monumentale værk om Aabenraas historie 1800-1945, hvoraf han i 1976 havde fået udgivet bind 1. Fagfællerne Per Christensen, Lennart S. Madsen og Hans Schultz Hansen påtog sig prisværdigt på grundlag af trykte afhandlinger og kilder og Henrik Fangels materialesamling at udfylde manglende afsnit og udgive manuskriptet, herunder at udvælge billedmaterialet og supplere noteapparatet, ledsaget af en nøje redegørelse for, hvad der er oprindeligt, og hvad der er suppleret.

Henrik Fangels første bind i Haderslev-historien er med rette blevet fremhævet for i højere

grad end tidligere byhistoriske værker at lægge vægt på den almindelige brede befolkning og dens levevilkår. Bogen giver en udførlig fremstilling af de grundlæggende befolkningsforhold og af de økonomiske og sociale forhold, herunder en af de bedste og mest dækkende redegørelser for erhvervslivet og dets forhold, ikke som i de fleste af de tidligere byhistorier mere eller mindre tilfældige skildringer af de mest maleriske håndværk, embedsmænd og lignende.

Haderslev-historiens bind 1 nåede kun frem til omkring 1870, og med bind 2 dækkes tiden fra 1864 til 1920, idet blot en mindre del af manuskriptets afsnit rakte frem til 1950, således at udgiverne har måttet afkorte perioden.

Selv om synsvinklerne i byhistorierne udgivet siden Henrik Fangels bind 1 er væsentlig udvidet i retning henimod hans, er også hans bind 2 værd at fremhæve for dets vægtning af væsentlige sider af byens historie. Efter et kortere afsnit om perioden 1864-70 med krigen 1864 og følgerne med Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen skildres forhold og udvikling i to hovedafsnit, 1870-1890 og 1890-1914. Derefter afsluttes bogen med et afsnit om tiden 1914-1918, af lignende art som det første, med skildring af en krig, og et afsnit, omfattende årene 1918-1920, om krigens følger.

De to lange periodeafsnits behandling af befolknings- og erhvervsforhold er som de tidligere meget solide. Befolkningstilbagegangen under det preussiske styre diskuteres, og der redegøres detaljeret for de ændrede erhvervsstrukturer, de enkelte erhvervsgrupper under industri og håndværk, handel og skibsfart samt levevilkårene og de sociale forhold, herunder boligforhold og husstandsstruktur, løn og arbejdsvilkår, forsorg og arbejdsløshed. Ikke mindst afsnittet om nye kvarterer, nye huse og nye boligformer behandler emner, der ofte forsømmes i byhistorierne.

Den politiske udvikling, der under det preussiske styre med spændingerne mellem dansk og tysk måtte få et særegent forløb, skildres detaljeret ligesom de folkelige bevægelser på grundlag af såvel aviser som byarkivet. Modsætningen mellem dansk og tysk blev netop særlig markant i Haderslev, der omkring 1890 markerede sig som kraftcenteret for tyskheden i hele Nordslesvig.

Bogens særlige tilblivelsesforhold med udgivelse efter forfatterens død er formentlig en forklaring på, at man må savne et afsluttende afsnit med en samlende vurdering af udviklingen i de på mange måder dramatiske, godt hundrede år, der er værkets tidsramme.

I nyttige tabelbilag findes talmateriale vedrørende befolkningstal, befolkningsvækst, af- og tilvandring, erhvervsgrupper, indkomstgrupper, rigsdags- og byrådsvalg, strejker, kvarterinddeling, husstandsstruktur og nationalitetsforhold mv.

Bogen er rigt illustreret med meget vedkommende fotos, hvoraf flere fra 1860'erne, samt gengivelser af kort og dokumenter. Værket afsluttes med en bibliografi over Henrik Fangels omfattende forfatterskab og et samlet navne- og sagregister til byhistoriens to bind.

Ole Degn

Harald Jørgensen: Foreningen af 1837 til forsømte børns frelse 1837-1985, Poul Kristensens Forlag, 1997, 153 s. 188 kr.

Oprettelsen af denne børnevenlige forening skyldes et samarbejde mellem politiretsassessor Adolph L. Drewsen og hans svigerfar Jonas Collin, finansdeputeret. Drewsen kunne konstatere, at næsten 100 børn i København blev dømt for kriminalitet i 1836. Collin havde aktivt interesseret sig for svejtsiske filantropiske bestræbelser, der gennem en kombination af uddannelse og landbrugsarbejde forsøgte at bringe forbryderdrengene tilbage på ret spor. Drewsen og Collin ville fjerne unge forbrydere fra det københavnske miljø og sende dem til landbohjem i Jylland, hvor de fra konfirmationsalderen skulle have arbejde inden for landbrug eller håndværk.

Det lykkedes at få mange kontakter i Jylland, helst ønskede man dem i forholdsvis øde egne, og penge til foretagendet blev skaffet ved indsamling hos det københavnske borgerskab. I løbet af de første 50 år af foreningens eksistens blev der antaget 1.375 børn, hvoraf enkelte var så belastede, at de måtte anbringes i opdragelsesanstalter, især Bøggildgård og Flakkebjerg. I slutningen af århundredet tog foreningen et nyt felt op: kontakt med den nye plejhjemsbevægelse, der søgte plejehjem for børn, der vantrivedes. Dette førte til, at man anskaffede sig et iagttagelseshjem for drenge og et for piger som en mellemstation før anbringelse i plejehjem.

Da loven om værgerådene kom i 1905, blev der endnu større brug for 1837-foreningen. Kriminalretsassessor Chr. Brun sad i bestyrelsen, og han fik nu tillige den vigtige post som formand for overværgerådet. Herefter åbnede foreningen sine iagttagelseshjem for værgerådsbørn. 1909 og 1915 blev kapaciteten udvidet med to børnehjem for svagelige børn ved Vallø strand, og i 1930'erne tilkom yderligere specialinstitutioner. Efter indførelse af socialreformen 1933 fortsatte foreningen sit samarbejde med de nye børneværn.

Hen mod slutningen af 1930'erne kunne man konstatere, at institutionsforsørgelsen var ved at afløse plejhjemsanbringelse. (I slutningen af 1950'erne var kun seks drenge anbragt i egentlige plejehjem). Ved slutningen af 1930'erne måtte man også konstatere, at børnehjemsbørnene

fuldstændig dominerede statistikken på bekostning af »egne børn«. Efter at have skildret denne udvikling giver Harald Jørgensen en præsentation af foreningens institutioner, som næsten uden undtagelse ligger øst for Storebælt.

Efter at bilstandsloven af 1974 var gennemført, fortsatte foreningen administrationen af sine fem institutioner som hidtil, men nu under selvstændige bestyrelser. Med den store kompetence, der var tillagt amtsrådene efter loven, blev foreningens muligheder for at påvirke udviklingen imidlertid meget reduceret. Som følge heraf lod foreningen sig opløse og erstatte af Fonden af 1982, hvis formål er at medvirke til forebyggende arbejde for børn og unge. Fondskapitalen blev tilvejebragt ved salg af institutionerne til det offentlige, hvorefter Foreningen af 1837 kunne holde sit sidste møde i 1985.

Harald Jørgensens fremstilling er redelig og præcis. Dens tilgangsvinkel er det administrative, og socialhistorikere får dermed nogle eksakte oplysninger til rådighed i arbejdet. Bogen går derimod ikke ind i diskussionen omkring de forebyggende tiltag. Gik noget galt, og hvorfor? Hvor var de største succeser? Bogens undertitel »En pionerindsats ydet af københavnske dommere« antyder, at diskussion og vurdering ikke er forfatterens ærinde. Alle bogens portrætter får foræret en helside, uanset format. Det understreger fokuseringen på apparat og foretagere mere end på klienter. I øvrigt er bogen smukt lavet hos Poul Kristensen med udmærkede billeder fra institutionerne.

Ib Gejl

Henrik Zip Sane: Børnenes århundrede – interessen for de fremmede børn i det 20. århundredes Danmark, Farum arkiver og museer, 1997, 180 kr.

I Farum kommune nord for København er procentdelen af indbyggere med udenlandsk herkomst dobbelt så høj som i Danmark som helhed. Det er især tyrkerne og deres børn, der dominerer i gadebilledet – og i 1993 fastlagde byrådet en indvandrer- og flygtningepolitik. I planen stilles der krav om dansk kundskaber, og daginstitutions- og skoleområdet udpeges som centrale i den henseende. Med disse fakta i baghovedet har lederen af kommunens arkiv Henrik Zip Sane sat sig for at anskue interessen for andre folks børn i historisk lys. Det er forfatterens tese, at engagementet i børns vilkår mere er til for de voksnes end for børnenes skyld – og i særlig grad er debatten om den gode eller dårlige barndom blevet et sted, hvor den borgerlige barndomsvision har haft mulighed for at profilere sig på andre barndomsforståelsers bekostning.

Tesen efterprøves på et bredt materiale, startende med fattigforordningerne fra begyndelsen af 1800-tallet over asylbevægelsen, menighedsplejen, værgeråd- og børneværn, Røde Kors og Red Barnets indsamlinger og kampagner for at ende med den omtalte Farum-plan fra 1993. Undervejs dykkes der ned i lokalt stof, og der bliver plads til spændende historier om Wienerbørnene (1919-28), Finlandsbørn (1940) og Hollænderbørnene (1945-1949) – og til at diskutere, hvorfor nogle aktioner havde mere held med at lykkes end andre. En aktion til fordel for Spaniensbørnene under den spanske borgerkrig var således dømt til at mislykkes. Ingen god dansk borger ønskede at hjælpe børn af anarkister, kommunister, eller det der var værre.

Zip Sane's tese er original, men også diskutérbar. Hvad betyder det f.eks. for engagementet, at Weinerbørnene og Hollænderbørnene rejste hjem igen, hvorimod de andre er kommet for at blive? og hvad indebærer det, at den sociale og kulturelle forskel mellem danskere og f.eks. tyrkere må siges at være langt større end mellem danskere og midt-europæere? Måske ryger der for mange nuancer, når alle disse forskellige elementer bliver sat på den samme formel.

Men spændende læsning er det – især i de kapitler, der handler om forholdene i Farum: Om præstedøtrene, der under indtryk af nederlaget i 1864, oprettede et asyl til soldaterbørnene – eller om gårdmands- og købmændskonerne, der i 1918-1919 etablerede en lokalafdeling af Røde Kors med det formål at arrangere samaritterkurser og producere og uddele barselskurve. Et vidnesbyrd om kvinders samfundspolitiske engagement længe før, de var anerkendt som ligeværdige i det politiske spil.

Ning de Coninck-Smith

Dagmar Bork: Diakonisser i dansk sygepleje, udgivet af Dansk Sygeplejeråd, 1997, 140 s., 160 kr.

En bog om danske diakonisser skrevet af en kvinde er så sjældent, at den bør gøres til genstand for omtale. Bogen er skrevet af fhv. sygeplejerske Dagmar Bork, som ikke selv var diakonisse, men diakonisser var en del af familiens omgangskreds og hendes undervisere i sygeplejerskeuddannelsen. Som forfatteren selv siger, »Diakonisser har hele mit liv været en selvfølgelig del af min hverdag.« Forfatterens argument for at skrive bogen er en oplevelse af, at der i dag er stor uvidenhed om diakonissernes liv og arbejde, især inden for sygeplejen. Holdningen i bogen viser stor respekt for diakonissernes arbejde i sygeplejen og fremstår som en hyldelse til diakonissernes indsats. Dog hindrer forfatterens

tætte kendskab til diakonisserne hende ind mellem i at skabe distance til emnet. Kildematerialet, bogen hviler på, er en blanding af erindringsværker om diakonisserne samt primærkilder såsom breve, institutionsskrivelser og lignende. Generelt er kilderne ikke sat i relation til samfundet, og jeg savner tydeliggørelsen af de spørgsmål, forfatteren stiller til sine kilder. Uden spørgsmålene virker det som om kilderne tages for deres pålydende, og bogen kommer til at fremstå som faktiske oplysninger. Desuden resulterer de manglende spørgsmål også i, at bogen fremstår usammenhængende, da et emne behandles ud fra bestemte kilder i et kapitel for i et senere kapitel at blive anskuet anderledes, fordi kildematerialet er anderledes, og forfatteren drøfter ikke forskellene. Eksempelvis forklarer forfatteren på side 14, at grunden til nedlæggelse af stiftelsernes institutioner var, at der ikke var søstre /sygeplejersker nok til at varetage plejen. På side 43 henvises der til, at stiftelsernes samarbejde med sundhedsvæsenet opførte, og at det var den egentlige grund til nedlæggelserne.

I bogen behandles de tre danske diakonissestiftelser under ét (den Danske diakonissestiftelse, Sankt Lucas Stiftelsen og Kolonien Filadelfia), og det lykkes at få fremstillet vigtige forskelle og ligheder godt. Diakonissestiftelsernes oprindelse og tre hjørnestene: kirke, moderhus og hospital beskrives med udgangspunkt i pastor Fliedner og hustrus arbejde omkring 1830'erne i Kaiserwerth. I Danmark blev initiativet til indførelse af stiftelsen taget af kvinder, og ledelsen af stiftelsen frem til 1913 forblev på kvindehånd. Dette var i modsætning til de øvrige landes diakonissestiftelser, som havde en mandlig forstander. Dette mønster overtog de danske diakonissestiftelser fra 1913 bortset fra Kolonien Filadelfia, som blev oprettet og ledet af en læge.

Et andet område i bogen handler om stiftelsens målgruppe, hvilket kan ses på side 63, hvor det fremgår, »at de fattige er nærmest til hjælp, dog at selvfølgelig heller ikke mere velstående huse er udelukkede, når sygdom gør dem til mest trængende«. Dette citat sammenholdt med formålet for stiftelsens hospital (side 47): »Ved optagelse af patienter, der var overlægens ansvar, var der således pålagt ham at sikre et bredt varieret patientklientel af hensyn til, at Den Danske Diakonissestiftelse har det formål at uddanne sygeplejersker« burde have været drøftet ud fra spørgsmålet, om der havde været et ideologiskift fra at tage sig af den fattige til at uddanne sygeplejersker. Desuden vil det være interessant at vide, efter hvilke kriterier diakonisserne lærte at vurdere de mest trængende. Læseren forbliver uoplyst derom.

Diakonissestiftelserne udbredte deres gerning ved at udsende sygeplejersker til de fleste

af landets hospitaler og hjemmepleje. Det foregik på den måde, at ønskede et hospital en kvalificeret sygeplejerske, kunne hun »købes« hos diakonisserne. Prisen var forskellig, men skulle betales til moderhuset og ikke til den enkelte selv. I aftalen indgik bl.a. arbejds- og boligregler. Det var moderhuset, der bestemte, hvortil diakonisserne skulle sendes. I praksis blev dog de personlige ønsker så vidt muligt opfyldt, men var der uoverensstemmelse, havde moderhuset det afgørende ord. I ca. 100 år har diakonissestiftelserne forsynet visse hospitaler med uddannede sygeplejersker, et forhold der også gjorde sig gældende for hjemmesygeplejen. Der er derfor ingen tvivl om, at sygeplejens udvikling i Danmark har været både afhængig af og inspireret af diakonissesyggeplejen. En betydning der kunne trænge til at blive udforsket mere.

Diakonissestiftelsens økonomiske midler kom fra sygeplejerskernes/søstrenes arbejdsindsats, patienters betaling for indlæggelse samt gaver. Bogen viser især i citater fra breve, hvor hårde vilkår kvinderne måtte arbejde under. De kæmpede for en livstro og livsopgave samtidig med, at de kæmpede for en livsberettigelse i en tid, hvor kvinderne hørte til i et ægteskab og i hjemmet. Tilgangen til søstrene begyndte at falde kraftigt i 1950'erne, for i 1990'erne at være nede på ganske få. Tyder det på, at kvinder har fået livsberettigelse i samfundet? Et spørgsmål bogen ikke besvarer, men som umiddelbart ligger en på læberne.

Efterhånden som det offentlige sundhedsvæsen udviklede sig, blev det overlevelse for stiftelsernes hospitaler at udvikle speciel ekspertise i behandling og pleje. Kolonien Filadelfia begyndte sådan og er nu den eneste institution, der eksisterer som et tilbud til patienterne i Vestsjællands amt. De øvrige hospitaler blev lukket i løbet af 1980'erne. Det specielle kundskabsområde, diakonisserne udviklede i sygeplejen, forholder bogen sig ikke til, mens der er mange gode og detaljerede oplysninger om sygeplejens vilkår og diakonissernes opfattelse af patienterne.

Kapitel 5 handler om de sønderjyske forhold i forbindelse med nationale stridigheder og indeholder mange nye oplysninger om sygeplejens udvikling. Dette kapitel kan alene give grund til at skrive mere udførligt om denne del af historien, da den samtidig er en del af nationalhistorien.

Til sidst vil jeg nævne diakonissestiftelsernes aktivitet inden for sygeplejerskeuddannelsen. De begyndte som de første i landet i 1863 så småt at træne og oplære unge kvinder i sygepleje. Det udviklede sig til oprettelse af egne skoler på både Den Danske Diakonissestiftelse og Sankt Lucas Stiftelsen. Begge skoler har lukket sig i dansk sygepleje – men er nu lukket grundet politisk udvikling inden for sundheds-

væsenet. Allerede i 1913 begyndte stiftelserne at uddanne sygeplejersker, som ikke skulle være søstre. Det sidste kan tolkes som diakonissernes ansvarsfølelse i forbindelse med udvikling af kvalificeret sygepleje generelt i samfundet.

Bogen bidrager til viden om kvinders liv, eksistens og muligheder og kan inspirere til mange spørgsmål, der kan udforskes mere grundigt. Forfatterens intention, at oplyse om diakonissernes arbejde indenfor sygeplejen, mener jeg er lykkedes ganske godt.

Bente Sigvaldsen

Johannes Pedersen: Erindringer fra et Bondeliv, redigeret af Gunhild Nissen, Roskilde Universitetsforlag 1996, 255 s., ill., 195 kr.

Johannes Pedersen har tilbragt næsten hele sit virksomme liv i Sasserup i Søstrup sogn syd for Holbæk, idet han i tremåneders alderen flyttede dertil i 1908. Han har gennem flere år nedskrevet sine erindringer, oprindeligt kun beregnet for familien, men sammen med sin datter Gunhild Nissen har han uddybet og samlet fortællingerne til en helhed beregnet for en større læserskare.

Eggen syd for Holbæk er karakteriseret ved et vågent og aktivt kulturelt liv præget af megen bevidsthed og aktivitet, bl.a. på det foreningsmæssige område. Bogen er et godt udtryk herfor. Men i løbet af den tid, Johannes Pedersen har boet i sognet, er det blevet tømt for de fleste af sine funktioner. I dag er næsten kun nogle få gårdmænd aktive på stedet. Han har oplevet andelssamfundets blomstring og afvikling, hvilket sætter sit stærke præg på bogen.

I titlen indgår udtrykket »et Bondeliv«, og det er meget sigende. Det er rigtigt ikke alene ud fra indholdet, som i høj grad er en beskrivelse af landbosamfundet og dets funktioner i dette århundrede. Men det afspejler også forfatterens holdninger, som i høj grad er bondens. For Johannes Pedersen var bondelivet et tilvalg; i hvert fald to gange fik han tilbudet om en anden tilværelse (om at gå på latinskole, om at skabe sig en karriere inden for højskolen), men begge gange afslog han.

Bogen starter kronologisk med herkomst (fra bedsteforældre) frem til og med ungdomslivet. Så kommer en række temaer: markarbejde, afgrøder og stalde, husholdningen, pligtarbejder, tillidsposter og kvægavl. Der fortsættes med afsnit om familie, særlige personer for endelig at slutte af med en perspektivering af udviklingen. En stor styrke ved bogen er, at den ved mange af beskrivelserne går meget dybt ned, så man får et meget fint signalement af rum, rela-

tioner, arbejdsprocesser eller andet. Ind i mellem kunne man ønske sig, at det gjaldt flere områder. For eksempel har foreningslivet ændret sig meget i de forløbne år. Den tematiske opdeling, som måske skyldes inspiration fra Landbohistorisk Selskabs udmærkede hæfte om erindringer, der udsendtes for nogle år siden, har sin styrke og sin svaghed. Styrken ligger i, at man som nævnt kommer dybt ned i de enkelte temaer. Til gengæld kan det være svært at danne sig et overblik over, hvorledes bedriften i sin helhed udviklede sig, ligesom man ikke ser sammenhænge mellem arbejdslivet, foreningslivet og de offentlige hverv. Det kan undertiden være svært at danne sig et billede af helheder og strukturer.

Erindringerne beskriver fint direkte bondelivet og indirekte bondesindet hos en landboer lysvågen for både stort og småt gennem næsten et århundrede.

Peter Korsgaard

Bjørn Kullmann & Steen Ousager: Brasilianske forbindelser – Dansk virke i Brasilien gennem 400 år 1-2, Odense Universitetsforlag, 1996, 588 s., ill., 400 kr.

Historieskrivningen har, når det gælder den danske udvandring til Sydamerika og Danmarks forhold til det sydamerikanske kontinent, stort set begrænset sig til forholdet Danmark-Argentina. Rigtig nok findes den største danske koloni uden for landets grænser i eggen omkring Tandil syd for Buenos Aires i Argentina. Men som handelspartner og udvandringsland har Brasilien i efterkrigsårene fået stadig større betydning for Danmark. Og nu foreligger den første samlede fremstilling om dansk virke i Brasilien.

Brasilianske forbindelser er på alle måder et storværk om danskerne i Brasilien. To-bindsværket er skrevet af historikeren Steen Ousager og den fhv. danske konsul i Sao Paulo Jørgen Bjørn Kullmann. Hvordan arbejdsdelingen har været mellem de to forfattere fremgår ikke, men under alle omstændigheder repræsenterer værket et unikt samarbejde mellem den lidt ældre dansk-brasilianske erhvervsmand og en yngre dansk historiker.

Det massive værk i stift bind med kassette fremtræder smukt tilrettelagt. Det er flot trykt og rigt illustreret ikke mindst med mange farvebilleder. I indledningen fremhæves, at bogen er udgivet med støtte fra 13 forskellige fonde og velyndere, heraf flere firmaer med interesser i Brasilien. Fondsstøtten er forklaringen på, at storværket kan udsendes til en så lav pris som ovenanført.

Til bogens mange kvaliteter hører bilagsmateriale. Bogen indledes med en syv sider lang kronologisk oversigt over dansk-brasilianske forbindelser fra 1500-tallet til i dag, og foruden en række nyttige tabeller undervejs afsluttes værket med knap 100 sider dokumentationsbilag med vægt på det danske erhvervsliv i Brasilien i 1900-tallet. Dertil kommer et fyldigt noteapparat med uddybende kommentarer og forskningsdiskussioner, bl.a. et udmærket opgør med det seneste svenske hovedværk om emnet, Göran Friborgs *Brasilienssvenskarna*. Bogen afsluttes med kildeoversigter, litteraturliste og register. Kort sagt fremtræder *Brasilianske forbindelser* gennemarbejdet og veldokumenteret. Forskellige sjukskejl som kludder i noteapparatet i kapitel 4, uoverensstemmelse mellem registrets data og brødteksten (f.eks. vedr. hovedpersoner som konsulerne Adam v. Bülow, forkerte data (s. 401), og Kullmann selv, der optræder flere steder (s. 445) end registret angiver) skal ikke overskygge at der er tale om et imponerende pionerværk om Danmark og Brasilien.

Teksten er samlet i 22 kapitler opdelt i fem hovedafsnit. Første del omfatter den lange periode fra Brasiliens opdagelse i 1500 til den første officielle handelsaftale i 1828 mellem Danmark og det nyligt uafhængige (1822) brasilianske kejserrige. To danske søhelte repræsenterer yderårene. Jens Munk er den først kendte dansker i Brasilien. Kun 13 år gammel havnede han i Bahia, efter at det skib, han var sømand på, havde været udsat for sørøveri. I seks år levede han som skomagerdreng og maler i den nye by, før han i 1598 atter under dramatiske omstændigheder måtte forlade Brasilien. Hans fantastiske livshistorie er som bekendt fortalt af Torkild Hansen. I 1825 trådte Johan Carl Peter Prytz i brasiliansk krigstjeneste. Prytz havde i 1807-14 været kanonbådschef på et dansk fartøj i krigen med England. »Den tapre dansker« udmærkede sig som søofficer i krigen med Argentina om Uruguay og blev siden udnævnt til Danmarks generalkonsul i Brasilien (1835-1848).

Under overskriften »Faste forbindelser« dækker bogens anden del perioden 1828 til 1889 eller 1890. Det er en periode, der indledes med en gensidig politisk interesse mellem to af krige forarmede lande. Brasilien opdages som udvandringsmål, og ligesom andre oversøiske udvandringsområder er det veluddannede stifindere, der baner vejen for masseudvandringen i anden halvdel af 1800-tallet. Naturvidenskabsmanden P.W. Lunds skæbne har Henrik Stangerup gjort kendt i en af de bedste danske romaner fra vort århundrede: *Vejen til Lagoa Santa* (1981). Men der er flere interessante udvandrerskæbner, f.eks. pionéren Adam von Bulow, der levendegjorde myten om den fattige emigrant, der endte som millionær og dansk konsul i Brasilien. Over for succeshistorierne står så de mere anonyme

udvandrerskæbner, her især den statsunderstøttede udvandring i 1880'erne, hvor folk fra de nederste sociale lag i Danmark blev lokket til »eventyrlandet« Brasilien med løfter om jord og selvstændighed. Men illusionen bristede hurtigt, da realiteterne viste sig: Det er sjældent muligt at overføre danske landbrugstraditioner til fremmede verdensdele, og da slet ikke til et land, hvor de nordeuropæiske indvandrere skulle erstatte slavearbejdsstyrken.

»En overgangstid« har forfatterne kaldt bogens tredje del, der handler om perioden 1890 til 1945. Overgangstiden er karakteristisk ved, at udvandringen så småt skifter karakter: Den fattige besiddelsesløse emigrant afløses af mere veluddannede og økonomiske bedre rustede udvandrere. Dette skifte i udvandringssammensætningen i første halvdel af 1900-tallet er i øvrigt et generelt fænomen, der også karakteriserer den mere betydelige danske udvandring til Nordamerika og Australien. Forskningsdiskussionen om udvandringens push-pull effekt berøres kort og ikke helt overbevisende. Forenklet kan man fastslå, at masseudvandringen var et resultat af push-effekten, hvor ringe muligheder og dårlige sociale forhold i hjemlandet fik visse grupper af befolkningen til at udvandre. Omvendt er den moderne know-how udvandring et resultat af pull-effekten, hvor bl.a. Brasilien vurderes som de store muligheds land. At sandheden så var, at kun få opnåede den eftertragtede succes er en anden historie. Det ejendommelige foto s. 298 af en dansk-brasiliansk familie med en skydegal husfar understreger på sin egen vis succesens begrænsninger. Forfatterens pointe i overskriften til bogens tredje del er netop, at de dansk-brasilianske forbindelser frem til 1945 var begrænsede, og at danske investeringer i Brasilien kun yderst sjældent var succesfulde. Omvendt må man ikke overse – og det gør forfatterne heller ikke – at der netop i denne periode blev skabt et socialt og økonomisk fundament, som efterkrigstidens stærkt intensiverede dansk-brasilianske forbindelser kunne bygge videre på.

Herom handler hele bind 2. Tyngdepunktet er bogens fjerde del, der dækker perioden 1945-1989. Dette stykke samtidshistorie, der naturligt nok domineres af erhvervshistorien, får nærmest karakter af et kildeskrift, hvor forfatterens valg og fravalg selvfølgelig kan diskuteres. Når bind 2 fremtræder som betydelig svagere en første bind, skyldes det forfatterparrets kompromis mellem historikerens ønske om grundighed og den gode historie og den mere eller mindre direkte involverede konsuls ønske om diskretion og velmente forsøg på en objektiv historieskrivning. Resultatet er en gennemgående ret kedelig beretning om danske firmaers og dansk-brasilianske forbindelsers større og mindre succeser. Hver gang det begynder at blive

spændende, forsvinder historierne umærkeligt mellem fingrene på én, og den efterfølgende note, som man håber vil berette om hvad der så skete, oplyser kun om kildestedet.

Et par eksempler: Under overskriften »Nonnerne og SS-lægen« (s. 374) berettes uden navns nævnelse om en frikorpsmand, der efter udstået straf nedsatte sig som importør af danske landbrugsprodukter i Rio, men måtte stoppe sin virksomhed, da hans fortid blev kendt. Men hvad der siden skete forties. Fortsættelsen er dog ikke uinteressant. Manden, der vist nok ikke var Østfronts-frivillig, men »blot« havde været medlem af Nationalsocialistisk Ungdom (NSU), slog sig siden ned i Buenos Aires. Her drev sammen med to tidligere »soldaterkammerater« et succesfuldt agentur med import af af danske mejerimaskiner fra Niro Atomizer. Iøvrigt er overskriften temmelig misvisende, idet de stakkels nonner, der efter krigen grundlagde et »dansk« benediktinerkloster i Uberaba intet havde at gøre med den berygtede danske læge fra Buchenwalde, Carl Peter Værnet, der i 1946 via Sverige flygtede til Brasilien. Også han havnede siden i den danske koloni i Argentina.

En anden historie, man gerne havde set uddybet, er fortællingen om Bjarne Berboms skæbne (s. 457f). I Arne Falk-Rønnes eventyrborg *Dr. Klapperslange* (1975) skildres Berbo som en farverig eventyrer, der modstår alverdens farer i den brasilianske jungle og således bekræfter myten om det eksotiske og lidt farlige Brasilien. Ifølge forfatterne er Berbo imidlertid en noget ynkelig, småkriminell person, der havnede i Brasilien i 1938 og op gennem 40'erne utallige gange måtte hjælpes af det danske konsulat. Hvad der er myte og hvad der er virkelighed, og hvordan Arne Falk-Rønne fik fat i Berboms dagbog, får læserne desværre aldrig at vide.

Endelig er Henning Boilesens på alle måder interessante historie betegnende for forfatterens forsøg på objektiv historisk skrivning. Forfatterne vier med god grund adskillige sider og et biografisk afsnit til den fodboldspillende bogholder, der i 1939 udvandrede til Brasilien, og siden blev en af Brasiliens mægtigste industriledere i koncernen Ultragas. I 1964 støttede Boilesen åbenlyst og direkte kuppet i Brasilien, og han var en personlig ven med flere af militærdiktaturets ledere. Boilesen ledsagede således i 1970 den brasilianske finansminister til Verdensbankmødet i København. Den 15. april 1971 blev han myrdet på åben gade i Sao Paulo af terrorister fra byguerillaen. Forfatterne gør et kompetent forsøg på om ikke at hvidvaske manden, så i hvert fald at rense ham for den af flere danske forfattere fremsatte påstand om, at Boilesen var involveret i militærregimets fængsling og tortur af politiske fanger i slutningen af 1960'erne. Vil man have sagen belyst fra

anden, men bestemt heller ikke neutral side, kan Henrik Stangerups ekstremt underholdende nøgleroman *Fjenden i forkøbet* (1978) anbefales. Under et besøg i Brasilien i midten af 1970'erne i forbindelse med sit ulykkelige filmprojekt blev Stangerup og Lotte Tarp modtaget af storebror Niels Boilesen, »den store dansker«, der foranstaltede, at Stangerup fik overrakt Henning Boilesens fortjenstmedalje og en pris indstiftet få uger før mordet i 1971.

Generelt skildrer det omfattende afsnit en periode med kraftigt stigende dansk-brasiliansk samvirke. Langt fra alt er succeshistorier, og typisk nok har netop de samtidshistoriske afsnit vakt harme et visse danske kredse i Brasilien, hvor bl.a. skildringen af den fallerede danske forretningsmand og konsul Adam von Bülow, barnebarn af den succesfulde udvandrer fra 1865, har ansporet til vredladne skrivelser i såvel den brasilianske som danske presse. Hovedanklagen er, at forfatterne har interesseret sig mere for fiaskoerne end succeshistorierne. Der er her en klar parallel til den danske forfatter Karl Larsen, der i 1912 begyndte at udgive breve fra danske udvandrere i Nordamerika. De danske kredse i Guds eget land var endnu ikke i stand til at se sig selv som »ofre« for historisk skrivningens forsøg på at give et mere nuanceret billede af drømmen om Amerika. Her som i Brasilien blev drømmen, når succesen udeblev, nogle gange til drømmen om Danmark. Det lykkedes faktisk ved en vedholdende kritik fra de dansk-amerikanske kredse at stoppe Karl Larsens udgivelser af udvandrerbreve. Men Karl Larsen nåede dog at publicere fire fremragende bind, 40 år før Moberg fik verdenssucces med sin skildring af udvandrerlivets barske vilkår og myterne om succes og fremgang.

Bogens sidste del, kapitel 21-22, bærer overskriften »Fortid og Fremtid? 1990-1995«. Der er reelt tale om en sammenfatning, der især i bogens sidste kapitel indeholder flere tankevækkende og generelle synspunkter om det danske virke i Brasilien. Her kommer bogens styrke også klart til orde, idet værket modsat de traditionelle udvandrerhistorier ikke alene interesserer sig for udvandrerne, men også for det økonomiske samspil mellem afsenderlandet og modtagerlandet. Som forfatterne slår fast: »*Brasilien er endnu intet Paradis, men det kan blive til et*«. Sætningen blev formuleret i 1833 af en dansk officer, der i 1820'erne havde opholdt sig i Brasilien. Når der således spørges »*Hvad er Brasilien?*« er svaret indlysende: »*Det evige fremtidens land*«. At bogens udgangsbillede så viser fire velformede brasilianske bagdele, skal man næppe lade sig forvirre af.

Niels Peter Stilling

Henrik Harnow (red.): Grafiana 1997, Årbog for Danmarks Grafiske Museum / Dansk Pressemuseum, 112 s., ill., 150 kr.

Det er allerførste udgave af årbogen *Grafiana* der her foreligger. I forordet lufter redaktøren en smule betænkelighed ved at lancere endnu en årbog blandt de i forvejen mange, men han hævder samtidig, med al mulig ret, at den grafiske branches historie er groft underbelyst. Da dette ikke kun gælder den periodiske litteratur, men i bred almindelighed, er der al mulig grund til at byde årbogen velkommen. Det gælder så meget des mere som der er kommet en glimrende publikation ud af redaktionens og forfatternes bestræbelser.

Årbogen fremtræder i et pænt, ja ligefrem elegant, men ikke prangende design. Der er lagt betydelig vægt på illustrationerne. De tre fjerdedele af pladsen fyldes af fire artikler. Dertil kommer 12 kortere boganmeldelser samt et afsnit med diverse omtaler og notitser vedrørende grafisk historie og pressehistorie. Alene alsidigheden anbefaler årbogen til enhver der er interesseret i emnet.

Men hvad med indholdet? Her er det naturligvis artiklerne der kalder på en vurdering. Det begynder ikke særlig godt. Erik Lund skriver om »Krise- og katastrofejournalistik – fra Titanic til Estonia«. Teksten består af spredte, slet strukturerede betragtninger, eksempler og velmente råd. Noget overordnet ærinde med det hele lader sig ikke skelne. Heller ikke som causeri betragtet er stykket vellykket. Formuleringerne er ofte klodsede, til tider næsten uforståelige. Hvad vil det sige at »kvalificere den journalistiske dækning gennem opdatering af givne grundforudsætninger på de konkrete hændelser« (s. 13)? Det første bidrag er heldigvis ikke repræsentativt. Næste artikel, af Ervin Nielsen, handler om litografien i Danmark fra 1811 til 1843. Det første årstal henviser til de første stentryk der blev udført i Danmark, og det andet til lukningen af Det kongelige Stentrykkeri. Denne virksomhed blev på forskellig måde understøttet af staten, dels i forbindelse med investeringerne i begyndelsen, dels ved afgivelse af store ordrer. Nogle år inden trykkeriets lukning gik de første private stentryksfirmaer i gang og fjernede hurtigt grundlaget for Det kongelige Stentrykkeri.

Stentrykteknikken var blevet opfundet allerede før århundredeskiftet, og dens indførelse i Danmark kan betegnes som en vellykket, men ret langstrakt proces. Man kom lidt sent i gang, og det varede længe inden industrien kunne stå på egne ben, økonomisk og med hensyn til oplæring af ny ekspertise på området. Den tekniske kvalitet var i hovedparten af den skildrede periode et stykke fra det optimale. Det kongelige

Stentrykkeri lavede meget kortmateriale, bl.a. til militæret, men i 1820'erne var undervisningstavler til de skoler der underviste efter det såkaldte Lancasterprincip, den væsentligste indtægtskilde. Ikke mindre end 500.000 tryk af denne art, de fleste inden 1833, angives at være et realistisk skøn.

Årbogen rummer endnu en erhvervs- og teknologihistorisk artikel, nemlig Henrik Harnows om J.G.A. Eickhoffs Maskinfabrik, grundlagt i 1848 og ophørt i 1966. Det er tiden før 1920 der her behandles, med hovedvægten på 1800-tallet. Harnow beskriver den produktteknologiske udvikling, indehavernes og ledernes virke (på baggrund af deres uddannelsesmæssige baggrund), samt produktionens sammensætning. Fabrikens hovedprodukt var de såkaldte hurtigpresser, dvs. moderne trykmaskiner der arbejdede med roterende cylindre i stedet for lineært at føre to plane flader frem mod hinanden, den ene bærende papiret, den anden satsen. Dette var princippet i de traditionelle presser der virkede gennem skrue- eller vægtstangsarrangementer.

Eickhoffs maskiner var tilsyneladende helt almindelige standardmodeller der pga. nærheden til kunderne gik godt på de nordiske markeder, men ikke havde noget potentiale for yderligere spredning. Fabrikken var ellers på sit område suverænt førende i dansk industri. Hverken før, under eller efter dens eksistens har landet fostret så meget som en enkelt maskinfabrik der selvstændigt kunne producere og sælge sætte- eller trykmaskiner.

Stifteren J.G.A. Eickhoff var indvandret fra Tyskland, noget som Harnow bemærker var meget almindeligt i 1800-tallet i forbindelse med oprettelse af firmaer baseret på ny teknologi. Flere generationer af Eickhoffer fulgte efter som ejere og ledere af virksomheden, alle med baggrund i maskinfaget. Henrik Harnow, som jo har skrevet meget om ingeniører, har en tydelig *faible* for professionen, idet han har travlt med at udnævne både J.G.A. selv og hans søn Gottfred til så godt som ingeniører, selv om det faktisk først var tredje generation der havde denne uddannelse.

Artiklen om Eickhoffs maskinfabrik er det indslag i årbogen der vejer tungest som forskningsindsats, og det er derfor naturligt at man sine steder finder anledning til kritiske bemærkninger. Fremstillingen er som helhed solid og velskrevet, men nogle steder må man undre sig over at forfatteren giver sig af med at spekulere eller gætte sig frem til forhold og sammenhænge som han dårligt kan vide noget om. Kan vi f.eks. være sikre på at J.G.A. Eickhoff »indgød Bianco Luno respekt« da han monterede to tyske maskiner i dennes trykkeri, blot fordi Bianco Luno senere købte den første maskine Eickhoff selv havde bygget? En anden reservation må gøres over for analysen af produktprofilens ud-

vikling. Det hedder, helt umotiveret, at det var »uheldigt« at man måtte opgive at producere små kraftmaskiner, da disse var »komplementære« i forhold til trykkemaskinerne. Jamen, Eickhoff lavede vel heller ikke trykfarven eller papiret? Hvori består fordelene ved at lave både motorer og arbejdsmaskiner? Ud fra en banal teknisk-økonomisk betragtning forekommer det klogere at koncentrere indsatsen om det felt hvor man har hovedkompetencen.

Den sidste artikel er ikke en afhandling af et emne, men et stykke fascinerende og underholdende historisk kildemateriale. Carl Otto Brix har nedfældet og redigeret et erindringsmateriale baseret på interview med den gamle konservative journalist, redaktør og folketingsmand Erik Finnemann Bruun. Brix bringer det i årbogen sammen med en kort indledning. Finnemann Bruun, født 1898, startede sin egentlige journalistiske karriere i 1918 og beretter mest om sine oplevelser i 1920'erne. Ikke mindst socialhistorisk er det interessant læsning. Journalisthvervet havde dengang tydeligvis ikke den høje løn og status det har i dag. Tryghed i ansættelsen var der heller ikke. Finnemann Bruun fortæller meget lunt om alle disse ting.

Som forudskikket i indledningen må man konkludere at første udgave af *Grafiana* er faldet godt ud – i det store og hele. Der er meget interessant læsning, og projektet virker båret af stor entusiasme. Man kan kun håbe at årbogen vil finde en stor læserkreds og dermed stimulere endnu flere menneskers engagement i det grafiske og pressemæssige områdes historie.

Jan Pedersen

Thomas Kappel: Roskilde Station 1847-1997. Banens byggeskik, udgivet af Roskilde Museums Forlag, 1997, 82 s., ill., 125 kr.

I kølvandet på de danske jernbaners 150-års jubilæum i 1997 fulgte en mindre strøm af bogudgivelser om jernbanehistorie med 3-bindsværket *På sporet 1847-1997* udgivet af Jernbanemuseet som det absolutte hovedværk. Samtidig udkom det første samlede værk om dansk privatbanehistorie: *Privatbanerne gennem 150 år*. Af andre jubilæumstitler kan nævnes *Vestegnen og jernbanen gennem 150 år* (om København-Roskildebanen 1847-1997), *Byens Baner* (om jernbanen i København gennem 150 år) samt *Danmarks jernbaner 150 år* (en rigt illustreret jubilæumsbog). Til hele denne række af jubilæumsrelaterede jernbanehistoriske værker følger sig Roskilde Museums upræntilfældigt indbydende lille udgivelse på 82 sider om Roskilde Station – landets ældste bevarede stationsbygning og den første,

der blev fredet. I løbet af ikke færre end 20 kapitler får vi ikke alene en kort gennemgang af stationsbygningens arkitektoniske udvikling fra den oprindelige indretning i 1847 til den nyeste renovering i 1997- men også en gennemgang af stationens udvidelser, efterhånden som nye baner kom til og trafikmængden voksede. Hertil kommer et engelsk resume med en kronologisk oversigt, en bibliografi samt noter. Bogen er vel-forsynet med illustrationer – her skal især fremhæves farveillustrationerne af de få bevarede originaltegninger.

Roskilde Stations tilblivelseshistorie er en del af Sjællandske Jernbaneselskabs og strækningen København-Roskildes anlægshistorie. Sjællandske Jernbaneselskab var et privat foretagende og overgik først i 1885 til Staten ved skabelsen af De danske Statsbaner (DSB). Tilsyneladende er imidlertid kun den administrative del af Sjællandske Jernbaneselskabs arkiv bevaret, mens selve anlægarkivet for København-Roskilde banen synes tabt. Interne arbejds-papirer, koncepter, korrespondance mellem entreprenøren (Radford) og jernbaneselskabet, udkast, projekter, arbejdstegninger og endog adskillige approberede anlægstegninger (som fx. over mellemstationerne) er stort set fraværende i selskabets arkiver. Arkivlakunerne har medført, at hidtidige fremstillinger af vor ældste jernbanestræknings historie har fået et ejendommeligt stereotypt præg, fordi forfatterne ideligt trækker på de samme begrænsede kilder og illustrationer eller blot nøjes med at skrive af efter hverandre. I monografien om Roskilde Station er Thomas Kappels fremstilling således begrænset til en snæver beskrivelse og tolkning af de enkelte projekter ud fra de foreliggende tegninger. Direktionens overvejelser og endelige præferencer står tilsyneladende hen i det uviste. Det sparsomme kildemateriale har tillige stillet dansk arkitektur-/jernbaneforskning i den kuriøse situation, at der om stationens arkitekt, J.F. Meyer, kun vides meget lidt. Hans data er ukendte – blot ved vi, at han som arkitekt var ansat ved Altona-Kiel-jernbaneprojektet, var uddannet »bygningsconducteur« og havde arbejdet flere år i udlandet ved jernbanebyggeri. Kappel vier Meyer al den opmærksomhed, han har krav på, og sætter stationsbygningen ind i en samtidig historisk ramme ved at påvise de sandsynlige europæiske forbilleder inden for jernbanearkitekturen, som kan have inspireret Meyer. Den øvrige del af Kappels monografi former sig som punktnedslag og beskrivelser af stationsbygning og øvrige stationsanlægget tilhørende bygninger, efterhånden som til-, om-, og nybygninger følger sig til stationens udvikling. Ikke mindst i kraft af de mange glimrende illustrationer lykkes det Kappel på det relativt begrænsede sideantal at give en anskuelig gennemgang af stationens udvikling. Fremstillin-

gen er holdt i et klart og koncist sprog, der det specifikke emne til trods ikke tynges af for mange faglige termer og udtryk. Når de endelig benyttes, er de forklaret i det udmærkede noteapparat.

Henrik Stissing Jensen

Kell Elgstrøm og Susanne Pouline Svendsen, Arkitektur Forum: Københavns Politigård 1924-1999, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1997, 112 s., ill., 168 kr.

Københavns Politigård er som en knytnæve. Med sin karakteristiske trapezform ligger den presset ind på trekantgrunden mellem Otto Mønstedsgade, Niels Brocksgade, Hambroesgade og Polititorvet. Den er en magtens bolig.

På grund af sin særegne arkitektur er Politigården undertiden blevet sammenlignet med officielle bygninger fra Det tredje Rige – selvsagt med den skjulte dagorden at sætte lighedstegn mellem dansk politi og Gestapo. En sådan ideologisk kortslutning tager forfatterne af denne bog klart afstand fra. Med rette. De bestrider ikke, at der er tale om et magtsymbol, men forfatterne understreger, at symbolet må forstås og forklares ud fra det kvarter, hvori det er placeret.

Følgelig gennemgås Rysensteen Kvarters historie helt tilbage fra middelalderen. Der redegøres for, hvorledes området indgik i Københavns befæstning under Enevælden, og for hvorledes det – efter voldene var sløffet – kom til at ligge som nærmest en stor tømmergrav, hvorfra hovedstaden forsynedes med træ ad søvejen. Da der blev vedtaget en byplan i 1898 havde planlæggerne grandiose visioner om en helstøbt, kunstnerisk gennemarbejdet udbygning af dette kvarter ned til Københavns Havn. Det gik dog ganske anderledes. Eksklusivt erhvervs- og boligbyggeri i topklasse kom til at ligge side om side med selvgroet klondyke: garager, kulbunker, kraner, lagre, værksteder, suspekte værtshuse. Dét var de omgivelser, der skulle spilles op imod, da det efter svære forhandlinger i 1918 blev besluttet, at København skulle have ny politigård, beliggende i Rysensteens kvarter. Bygherre var København kommune, for politiet var endnu kommunalt, og det var først i forbindelse med indførelsen af enhedspolitiet i 1938, at staten overtog bygningen. Hovedarkitekt var Hack Kampmann, som påbegyndte arbejdet i 1919, men selv døde i 1920, fire år før byggeriet var til ende.

Aage Rafn, der var arkitekt på projektet, forklarede efterfølgende i 1936, at man bevidst havde valgt at bygge »haardt og afvisende over for de frygtelige Omgivelser«. Hack Kampmann

byggede derfor i en brutal nyklassicisme, der lagde sig efter pakhusene i Londons dokker. Men udadtil, vel at mærke. For indadtil er bygningen lidt af en skønhedsåbenbaring. Inde emmer alt af antik, renæssance og barok i en fornem blanding; gange, trappeløb, forhaller og repræsentative rum. Størst indtryk gør imidlertid den store åbne såkaldte Runde Gård, der på en varm soldag flimrer som en anden italiensk piazza. Hertil kommer Den Firkantede Gård, hvori er opstillet billedhuggeren Einar Utzon Franks »Slangedræberen« fra 1925, der med sin allegori over Skt. Georg og Dragen er med til at give rummet sakralt præg. Bygningen blev fredet i 1995.

Politidirektør Hanne Bech Hansen tænker sig i bogens forord, at Politigården efter endt restaurering, forhåbentlig i forbindelse med 75-års jubilæet i 1999, kan åbnes for kulturelle arrangementer. Men blot dét, at publikum fik adgang til Den Runde og Den Firkantede Gård ville være en attraktion – således som det også dokumenteres til fulde i denne pragtfulde billedbog.

Henrik Stevnsborg

Kjeld Hjordt: »Vi havde jo lært at holde kæft... Samtaler med 30 veteraner fra modstandskampen 1940-45«, Systime, 1997, 119 s., 128 kr.

Der vil uden tvivl og med god grund blive forsket i besættelsestiden mange år frem i tiden, men skal man have de daværende rolleindehavere i tale er det ved at være sidste udkald. Den foreliggende bog omhandler de psykologiske belastninger, der fulgte i kølvandet på modstandsarbejde under krigen, og den er i metodisk henseende kendetegnet ved at være baseret på *Oral History*. Kjeld Hjordt har saktet citater fra interviews med 30 veteraner og sammenflettet disse med sine egne vurderinger af modstandskampen og de problemer den betød for de implicerede.

Bogen søger at beskrive både oplevelserne under og efter besættelsen, med særligt vægt på fornemmelsen af stress og angst. Kjeld Hjordt benytter kun litteratur i et meget begrænset omfang og hans værk kan ikke siges at være videnskabeligt funderet. Vi har at gøre med en tidligere modstandsmands intime samtaler med gamle kollegaer, der kredser om en fælles erindring og opfattelse af en periode, snarere end en trang til kritisk analyse. Lægger man de videnskabelige ambitioner på hylden, finder man således lettere bogens styrker.

Som en tidligere frihedskæmper har forfatteren på en særlig måde haft følelserne med i arbejdet med bogen, og han har uden tvivl opnået en nærhed til de interviewede qva sit skæbnefæl-

lesskab med disse. Dette mærker man særligt i bogens sidste del, hvor det lykkedes Kjeld Hjørdt at sætte fokus på hvordan de barske oplevelser under besættelsen har givet modstandsfolkene psykiske mén. Interessant er det særligt at følge hvordan flere veteraner følte bitterhed over udviklingen efter krigen. De brød sig ikke om politikernes hurtige tilbagekomst til magten og oplevede problemer med civile landsmænd – ikke modstandsfolk – samt myndighederne generelt. De følte ikke, at deres arbejde var værdsat. Kjeld Hjørdt selv deler tilsyneladende denne bitterhed og forsøger bl.a. et forsinket opgør med Aage Trommer, der i sin disputats fra 1971 påviste hvorledes jernbanesabotagen ikke gav de materielle resultater, mange havde forestillet sig.

Sammenfattende kan man sige at læseren lader sig overbevise om, at det ikke har været nemt for modstandsfolkene at blive mødt med en form for psykologisk ignorance efter krigen. Der var ikke noget, der hed krisehjælp dengang, og der er uden tvivl mange veteraner, der lider under dette i dag.

Det skal dog bemærkes, at den foreliggende bog og emnet som sådan, kunne have en anderledes gennemslagskraft, dersom man havde søgt at videnskabeliggøre indfaldsvinklen. For det første er det meget vanskeligt at bearbejde og formidle andres erindringer på 50 års afstand. Det historiske interview er derfor metodisk set problematisk at benytte, hvilket kan afhjælpes af et forarbejde. Paul Thompson har skrevet grundbogen *The voice of the past. Oral History* (1978), der giver en indgang til emnet. Særligt oplagt havde det naturligvis været, om Kjeld Hjørdt havde benyttet de store erfaringer, Frihedsmuseet har gjort sig, netop i forbindelse med interviews af tidligere modstandsfolk. Esben Kjeldbæk har f.eks. skrevet »Sabotørinterviews som Oral History« (*Historie og samtidsorientering*, nr. 24, 1985). Dernæst er der spørgsmålet om de psykiske påvirkninger og reaktionerne hos modstandsfolkene. Kjeld Hjørdt drager selv paralleller til soldaters oplevelser i kampsituationer og inden for dette felt er der megen og velskrevet litteratur at trække på. Blandt de mere moderne bidrag kan nævnes John Ellis' *The Sharp End – The fighting man in World War II* (1980), samt værket *Time to Kill* (1997). Sidstnævnte udspringer af en konference, der blev afholdt på Edinburgh universitet i efteråret 1995, omhandlende almindelige soldaters oplevelse af krigen 1939-45. Bogen består i bidrag fra en lang række førende militærhistorikere, der for deres vedkommende netop er særligt opmærksomme på de psykologiske elementer – stress, angst og traumatiske oplevelser.

Ovennævnte litteratur ville være et godt udgangspunkt for en videre behandling af det emne, Kjeld Hjørdt har taget fat på i sin bog.

Peter Scharff Smith

Bent Jensen: Den lange befrielse. Bornholm besat og befriet 1945-46, Odense Universitetsforlag, 1996, 345 s., 250 kr.

Debatten om Bent Jensens bog er endnu ikke forstummet, og det kan her være på sin plads at omtale bogens lokalhistoriske indhold, da den er et godt eksempel på at lokalhistorie ikke er ligegyldig, men rummer storpolitiske aspekter, når verdenshistorien bringer den i centrum.

Hovedindholdet i Bent Jensens bog er kort fortalt, at det afsløres, at når det tog så lang tid før Bornholm blev befriet for de sovjetiske styrkers tilstedeværelse efter tyskernes kapitulation i 1945, var det simpelthen fordi, danske politikere af frygt for de sovjetiske magthavere ikke turde bede russerne rejse hjem igen. Der gik i realiteten ti måneder efter den sovjetiske landgang på øen i maj før den daværende udenrigsminister Gustav Rasmussen tog initiativ til at gå direkte til forhandlinger med de sovjetiske myndigheder om Bornholm. Det skete på en meget underdanig måde med brug af mange høflighedsfraser. Gustav Rasmussen var simpelthen bange for at provokere russerne. Derfor kom det også som en overraskelse, at russerne ikke havde noget imod at trække sig tilbage og overlade bevogtningsopgaver til Danmark. Gustav Rasmussen fortiede dette svar fra russerne i flere dage og hemmeligholdt budskabet, og det er ikke forkert at fremhæve, at han løgnagtigt påstod, at der var vanskelige forhandlinger igang med russerne for at kamouflere, hvor let det var gået. Alt dette og meget mere har Bent Jensen fået frem i denne bog, som bygger på intensive studier i de involverede landes statsarkiver. Det er på sin plads her at nævne, at Bent Jensens ultimative teser stadig er til debat i historiske kredse selvom, der ikke kan rykkes meget ved rigtigheden af de fremfundne kilder.

Interessant er det, at Bent Jensen ikke nøjes med at indfange den storpolitiske debat, men også forsøger at indfange det lokalhistoriske billede af følgerne af, at der pludselig tilføres et lille øsamfund en hel fremmedartet befolkningsgruppe ovenikøbet soldater med alt hvad dette indebærer af umiddelbare behov. De gængse fæstelser, alkohol, kvinder, røverier er de umiddelbare problemer, der omtales i kildematerialet, som dels er politiarkiver dels breve og erindringer fra bornholmere. En enkelt museumsgenstand, som er bevaret, er et skilt på Rønne Apotek, som på russisk meget sigende angiver »Der er ikke mere sprit«. Forholdet mellem russerne og borholmerne har, hvad man kan læse ud af Bent Jensens bog langt fra været problemfrit og gnidningsløst. Der er voldtægtssager, værtshuslagsmål mm. Men der tegner sig også et billede af, at de sovjetiske militære myndigheder har været indstillet på samarbejde med de lokale

myndigheder. For de bornholmske frihedskæmperne går det over gevind, da de forlanger kvinder, som kommer sammen med russiske soldater behandlet som tyskerpiger og afklippet håret, som man gjorde det med tyskerpiger. Bent Jensens force er at følge i det rige noteapparat, hvor der er henvisning til kilder, som en lokalhistoriker normalt ikke ville tænke over at anvende, og der ligger stadig materiale til at udforske lokalsamfundets reaktion på en krisituation, for Bent Jensen har kun medtaget dele af dette aspekt.

Bornholms befrielse var en lang befrielse både for staten Danmark og det lille øsamfund Bornholm, men man kan også sige at Bent Jensen har fortalt en lang historie, som er betydelig længere end han selv aner, for det sidste ord om Bornholms befrielse er ikke sagt, og måske bliver det lokalhistorikere, der opdriver nye kildegrupper til uddybelse af dette emne.

Hasse Neerbek

Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955 1-2, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1997, 646 s., 295 kr.

Med de nu foreliggende to bind om det danske mindretal i Sydslesvig i tiden 1948-1955 afslutter rigsarkivar Johan Peter Noack sit studie af mindretallets historie. Med de to forudgående afhandlinger fra 1989 om det danske mindretal i tiden 1920-1945 (1-2, disputats) og fra 1991 om det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947 (1-2) gav Noack en grundig og analytisk klar redegørelse for mindretallets udvikling. I sit nyeste værk følger han niveauet op og giver en samlet fremstilling af, hvorledes det danske mindretal og Sydslesvig-problematikken udviklede sig frem til Bonn-København-erklæringerne fra 1955.

I indledningen foregriber Noack sin konklusion, at bogens titel lige så godt kunne have været »fra bevægelse til mindretal«, idet det faktisk er denne udviklingsproces, der kendetegner tiden 1948-55. Han sætter sig for at undersøge processen og det paradoksale i mindretalsledelsens strategi: »Takket være langt flere kulturelle institutioner skulle flest mulige nye medlemmer fastholdes i et nationalt mindretal, der dog vedblivende skulle være en bevægelse, som kæmpede for et stadig fjernere mål: genforening med Danmark. I denne bog undersøges det, under hvilke indre og ydre modsætninger sådanne bestræbelser udfoldede sig, og i hvilken grad de lykkedes« (s. 9-10).

Værket falder i fire kapitler. I det første kapitel

(s.15-141) viser Noack udviklingen i Sydslesvig-problematikken fra socialdemokratiets regeringsdannelse i København i efteråret 1947 til den ligeledes socialdemokratiske slesvig-holstenske landsregerings afgivelse af Kiel-erklæringen om mindretallets rettigheder i september 1949. I Kiel-erklæringen fastlægges princippet om det fri valg af nationalt tilhørsforhold, som på tysk ofte sammenfattes i mundheldet: »*Minderheit ist, wer will*«. Her er især tale om et stykke politisk og diplomatisk historie, der ved inddragelse af ikke mindst britiske dokumenter tegner et fyldestgørende billede af hele denne udviklingsproces. Fremstillingen beskriver flere aktionsniveauer, idet den britiske part, regeringen i København og landsregeringen optræder som aktører i sam- og modspil til det danske mindretal. Noack sammenfatter dette begivenhedsforløb under overskriften »Mod en mindretalsordning«.

Dernæst fokuseres på selve det danske mindretal under overskriften »Et ændret mindretal« (s.142-330). Her undersøges den danske bevægelses målsætninger, strategier og opbakning, men også de uundgæelige indre brydninger bliver karakteriseret. Det demonstreres bl.a., at mindretallets ledelse fortsat agiterede for en grænsforskydning mod syd, godt støttet af nationale kredse i Danmark, men uden opbakning fra ledende politisk hold. Noack beskriver også det indre spændingsforhold mellem det kulturelle danske arbejde i Sydslesvigsk Forening (SSF) og det nystiftede politiske parti Sydslesvigsk Vælgerforening (SSV). Selv om SSV blev til som følge af de britiske besættelsesmyndigheders frakendelse af SSFs ret til at deltage i politiske valg og derfor på mange måder var SSFs politiske arm, viser Noack klart, at folkene i SSV ikke var til sinds uden videre at indordne sig under den kulturelle forenings dominans. På trods af den massive tilstrømning af ny medlemmer til SSF efter 1945, havde SSF bevaret sit dansk-kulturelle ståsted og var på ledelsesplan dansksproget. SSV var derimod fra begyndelsen tysksproget og gav således også mulighed for, at de mindre dansk- og mere regionalistisk orienterede kræfter i den danske bevægelse kunne øve indflydelse. Heri ligger det paradoksale forhold, at SSV faktisk blev den organisation, hvor de nydanske og regionalistiske kræfter hurtigst kunne markere egne interesser. Fra den spæde start i sommeren 1948 blev SSV dermed en dobbeltkonstruktion: dansk og regionalistisk, en politisk arbejdende bevægelse langt mere end et egentligt politisk parti.

Det tredje kapitel beskriver »Det tyske modstød« (s. 331-437). Den centrale modspiller til det danske mindretal var i årene 1951-54 CDU-ministerpræsidenten Friedrich Wilhelm Lübke, der som landråd i Flensborg amt havde et godt kendskab til mindretallets aktiviteter. Lübkes

mindretalspolitik indgik i en samlet grænse-landspolitisk strategi: han ønskede at etablere en gensidighed på mindretalsområdet, og først og sidst ønskede han, at Danmark og Vesttyskland skulle indgå en traktat, der skulle skabe en bilateral ordning for mindretallene i det dansk-vesttyske grænse-land. Til dette formål forsøgte han forgæves at få ophævet Kiel-erklæringen. Denne havde Lübke stemt imod i 1949. Samtidig fortsatte han tidligere regeringschefers skelen mellem »ægte« og »uægte« mindretal og forsøgte ved mange forskellige tiltag at reducere den danske bevægelse til et kernemindretal. I dette kapitel ligger hovedvægten naturligt på den slesvig-holstenske mindretalspolitik; samtidig inddrages kyndigt Danmark og Vesttyskland som aktører.

Det fjerde kapitel beskriver under den samlede overskrift »København-Bonn-erklæringerne« udviklingen henimod en løsning af mindretalsspørgsmålene i grænse-landet. Her gives en detaljeret, særdeles velfunderet redegørelse for hele udviklings- og handlingsforløbet, der fra Vesttysklands ansøgning om optagelse i NATO i efteråret 1954 over dansk-vesttyske embedsmandsforhandlinger i begyndelsen af 1955 førte frem til statsminister H.C. Hansens og kansler Konrad Adenauers møde i Bonn i slutningen af marts 1955. Herpå afgav den vesttyske regering Bonn-erklæringen og den danske en tilsvarende København-erklæring om mindretallenes rettigheder. Noacks fremstilling af Bonn-København-erklæringernes tilblivelse er den hidtil bedste på tryk. Den kan næppe skrives bedre.

Værket afsluttes med en konklusion, der opsummerer fremstillingen (s. 558-83). Den kulminerer i konstateringen af, at København-Bonn-erklæringerne »blev en markering af, at et århundredes opgør mellem dansk og tysk i grænse-landet kunne betragtes som endt«. Det er sikkert rigtigt, når de anskues i tilbageskuende perspektiv, idet regeringserklæringerne vitterligt fik denne betydning. Det var dog næppe lige klart for alle parter i samtiden, hvor der ikke herskede udelte tilfredshed med resultatet. Der skulle gå yderligere en årrække, førend konflikten endeligt blev begravet. Det er således nok især København-Bonn-erklæringernes virkningshistorie, som konklusionen går på.

Intet videnskabeligt værk uden enkelte svipere. Her skal blot nævnes én tilgivelig misforståelse, som absolut hører til den pedantiske afdeling: Mindretallets sagfører i sagerne ved forbundsforfatningsdomstolen i Karlsruhe, Dr. (Andreas) Hamann boede ganske rigtigt i Oldenburg. Det er dog ikke – som Noack mener – byen Oldenburg i Holsten, men derimod Oldenburg i grevskabet Oldenburg i Nedre Saksen, der er tale om. Derfor er karakteristikken s. 397 som »den holstenske jurist« ikke korrekt. Det fremgår tydeligt af brevhovedet på de ekspertiser,

Hamann sendte til SSF. En fejlluskning velsagtens. I øvrigt imponerer Noack gennemgående ved akribi, akkuratelse og præcision.

Værket er blevet til på grundlag af omfattende kildestudier, hvor indsamlingen er blevet afsluttet i 1991. I litteraturlisten er desuden enkelte senere værker medtaget såsom Nils Vollertsens hhv. omarbejdede historiske speciale og licentiatafhandling fra 1994; netop disse to arbejder har dog ikke sat spor i fremstillingen og må derfor betragtes som litteraturhenvi- sning for den interesserede læser. Til gengæld savnes henvisning til en relevant tysk afhandling om Kiel-erklæringen og Bonn-København-erklæringerne: Martin Höffkens dissertation om de to erklæringer belyst ved hjælp af samtidige tyske og danske aviser fra 1994. Höffkens konklusioner følger intet nyt til Noacks fremstilling, men fortjener alligevel at blive nævnt.

Indsamlingen af primære kilder blev af »praktiske grunde« afsluttet i 1986/87 (s. 12). Det har haft den skavank, at f.eks. Hermann Clausens omfattende privatarkiv ikke har kunnet blive gennemgået. Her kunne der være blevet fundet meget supplerende materiale ikke mindst om tiden i Bundestag i Bonn, hvor Clausen repræsenterede SSW i årene 1949-1953. Clausens tid i Bundestag reduceres i Noacks fremstilling til forhandlingerne omkring forbundsdaysvalgloven i 1953 (s. 457-62). Dette punkt er til gengæld godt og fyldestgørende behandlet.

Alt i alt har Noack fremlagt et værk, der utvivlsomt må karakteriseres som hovedværket på området. Selv om lokale aspekter spiller en underordnet rolle, og selv om der overvejende er tale om en politisk-historisk fremstilling, formår han ikke desto mindre at tegne et alsidigt og dækkende billede af mindretallet i denne periode. En række udsagnskraftige illustrationer og grafer supplerer teksten.

Den fortrinlige tyske sammenfatning ved Johann Runge (s. 610-639) sikrer, at Noacks forskningsresultater også bliver tilgængeligt for et ikke-danskkyndigt tysk publikum.

Til slut en personlig kommentar fra anmelderens side: Det må beklages, at Noack hermed afslutter sin Sydslesvig-historie – og ifølge forordet har sat sit sidste punktum (s. 6). Perioden efter Bonn-København-erklæringerne har nemlig brug for en lige så vidende og kompetent historieskrivning. Her er de få foreliggende fremstillinger for summariske og savner det grundige kildestudium til at kunne bidrage med en fortolkning på samme høje niveau som i Noacks bøger. Og videnskabeligt funderet historieskrivning er nødvendig for at kunne tegne en linje, som rækker ud over egen selektiv erindring og »hörensagen«. Noack selv antyder en spændende problemstilling i konklusionen, hvor han s. 574 konstaterer, at mindretallet omkring 1960 talte godt 30.000 medlemmer og dernæst fast-

slår, at de dernæst følgende tab skyldtes assimilation. I 1998 opereres der gennemgående med et dansk mindretal i størrelsesordenen 50.000 personer. Hvorledes et mindretal på 30.000 omkring 1960 40 år senere næsten har kunnet fordoble sin størrelse er et fænomen, der er lige så relevant at undersøge som den eksplosive tilgang efter 1945 og tilbagegangen få år senere. Lige så relevant ville det være at følge Noacks præcise tolkninger op ved at undersøge, hvorledes det danske mindretal i løbet af 1950'erne og 1960'erne blev reduceret fra subjekt til objekt i Sydslesvigproblematikken. Her spiller bevilningssituationen en central rolle – netop set i forlængelse af Noacks konklusion om, at den socialdemokratiske regering i Danmark i 1948 bakkede op om større bevillinger til mindretallet, fordi »store bevillinger til dansk kultur i Sydslesvig var betalingen for at få standset stri-

den om grænsen i Danmark« (s. 187). Måske virkede netop de stadig stigende danske statsbevillinger som katalysator for, at mindretallet blev passiviseret i politisk henseende. Ved at opfylde ønskerne om et netværk af kulturelle institutioner blev separatismen i grunden undergravet. Sat på en spids: Det danske mindretal kom ikke til Danmark, men Danmark kom til sydslesvigerne i form af skoler, biblioteker, kulturliv og menigheder.

Indtil videre ser det desværre ikke ud, som om der er nogen, der vil kunne tage over og fortsætte fortællingen på samme kompetente og vidende måde, som i de foreliggende bind. Noacks samlede fremstilling af perioden 1920-1955 vil derfor blive stående mange år fremover som hovedværket og som eksemplarisk for dansk mindretalsforskning.

Jørgen Kühl